

PIOTR STEFANIAK

Kraków – Budapeszt

<https://orcid.org/0000-0002-1880-3237>

piotrmarianstefaniak@gmail.com

Klasztor dominikanek na Wyspie Zajęcej w Budzie (1252–1637) jako przykład ojcowskiej fundacji monarszej (2)

Streszczenie

Tekst jest kontynuacją artykułu opublikowanego w poprzednim numerze czasopisma. Wzniesiony w połowie XIII w. i rozbudowany w kolejnym stuleciu zespół klasztorny dominikanek w Budzie jawił się jako znakomity przykład gotyckiej architektury węgierskiej o francuskiej proveniencji. Pomyślność fundacji zniweczyła inwazja turecka na Węgry w XVI w. W 1541 r. 18 mniszek uciekło z Wyspy Zajęcej do Wielkiego Waradyna. Mieszkały tam do 1546 r., kiedy z powodu reformacji musiały i stamtąd wyjechać. Udały się do Trnawy, gdzie w 1567 r. otrzymały klasztor św. Jana Chrzciciela. Stamtąd w 1618 r. przeprowadziły się do klasztoru klarysek w Pozsony, gdzie w 1637 r. zmarła ostatnia mniszka dominikańska, Barbara Verebély, zamykając dzieje najznakomitszego z węgierskich klasztorów.

Słowa kluczowe: św. Małgorzata Węgierska, mniszki dominikańskie, Béla IV, Wyspa Zajęcza (Małgorzaty), Buda(peszt).

Abstract

Dominican Nuns' Monastery on Rabbit Island in Buda (1252–1637) as an Example of the Monarch's Paternal Foundation (2)

The text presented here is a continuation of an article published in the previous issue of the journal. The Dominican nunnery complex in Buda, built in the mid-13th century and extended in the following century, appeared to be an outstanding example of Hungarian Gothic architecture of French provenance. The success of the foundation was thwarted by the Turkish invasion of Hungary in the 16th century. In 1541, 18 nuns fled from Rabbit Island to Oradea (Great Varadin). They lived there until 1546, when they had to leave due to the Reformation. They went to Trnava, where in 1567 they received the monastery of St. John the Baptist. From there, in 1618, they moved to the Poor Clares monastery in Pozsony (Bratislava). There, in 1637, the last Dominican nun, Barbara Verebély, died, closing the history of the most famous Hungarian monastery.

Keywords: St. Margareth of Hungary, Dominican nuns, Béla IV, Rabbit (Margaret) Island, Buda(pest).

W dziejach średniowiecznych klasztorów żeńskich w XIII i XIV w. do historii przeszły dwie fundacje, które władcy, chociaż sprezentowali je samemu Bogu, fundowali je również z myślą o swoich córkach. Jeden z klasztorów na Wyspie Zajęcej na Dunaju ufundował król węgierski Bela IV za ocalenie królestwa przed najazdem tatarskim w 1241 r. i osadził w nim później swoją córkę, Małgorzatę. Kolejny konwent, również dominikanek, ufundował w 1299 r. w Raciborzu książę górnośląski Przemysław dla swej córki, Eufemii¹. Oczywiście władcy środkowoeuropejscy fundowali i to dość licznie klasztory żeńskie, do których wstępowały ich córki, ale nie mamy jednoznacznych danych, aby upatrywać w nich materialnego zabezpieczenia ich przyszłości.

W części pierwszej zaprezentowano dzieje konwentu na Wyspie Zajęcej na Dunaju od początku jego fundacji do końca panowania Arpadów na Węgrzech. Nie zapomniano również o zaprezentowaniu zasobu źródłowego, jaki posłużył do konstruowania naukowego tekstu². W części drugiej omówione zostaną dzieje klasztoru w późnym średniowieczu. Czasy nowożytnie nie były łaskawe dla fundacji, a jej stabilność i funkcjonowanie zniweczyła inwazja turecka na Węgry. W 1541 r. 18 mniszek uciekło z Wyspy Zajęcej do Wielkiego Waradyna, gdzie mieszkały do 1546 r. Z powodu postępów reformacji musiały jednak uchodzić i z tego miejsca, osiedlając się w Trnawie, a w 1618 r. przeprowadziły się do klasztoru klarysek w Pozsony. Artykuł stanowi dopełnienie historii o jednym z najznakomitszych z węgierskich klasztorów. Jego dzieje zakończyły się w 1637 r., kiedy to zmarła Barbara Verebély – ostatnia mniszka dominikańska.

1. Dzieje klasztoru w późnym średniowieczu

Rządzący u progu XIV w. na Węgrzech król Karol Robert z dynastii Andegawenów na wiele sposobów próbował legitymizować swe władztwo. W 1306 r. jego żona, Beatrix Luksemburżanka, udzieliła mniszkom nowych przywilejów, zwłaszcza zmierzających do wszczęcia ponownie procesu kanonizacyjnego Małgorzaty Arpadówny³. Papież Klemens V 5 czerwca 1315 r. powołał biskupa Veszprém na sę-

¹ Piotr Stefaniak. 2006. *Dominikanki raciborskie. Studia na jubileusz 700-lecia fundacji klasztoru Świętego Ducha w Raciborzu i 800-lecia założenia mniszek Zakonu Kaznodziejskiego*. Racibórz: Wydawnictwo i Agencja Informacyjna „WAW” Grzegorz Wawoczny.

² Piotr Stefaniak. 2024. „Klasztor dominikanek na Wyspie Zajęcej w Budzie (1252–1637) jako przykład ojcowskiej fundacji monarszej (1)”. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 44 (2): 131–153.

³ Maria Pretzschner. 2010. Margareta von Ungarn – eine Heilige der Arpadendynastie. W *Cirkev, žena a společnost ve středověku. Sv. Anežka a její doba*. Red. Marek Žágora, 142–143. Usti nad Orlicí: Ofit.

dziego w sprawie skargi zakonnice wniesionej przeciwko proboszczowi Hermanowi z Budy, który naruszył ich prawa. Abp Tomasz z Ostrzyhomia 24 marca 1316 r. podczas procesu mniszek z krzyżowcami z Budafelhévíz zabronił im pobierania dziesięcin od dominikanek. W 1319 r., według postanowień Karola I Durazzo, siostry były w swych posiadłościach zwolnione z dziesięcin i wszelkich opłat celnych, a w 1324 r. z wszelkiego rodzaju innych opłat (*collectae*) i nadal pozostawały pod władzą królewską⁴. Mniszka Anna, córka Gyuli, 7 grudnia 1325 r. poświadczyła przed kanonikiem przysłanym przez kapitułę budzińską w sprawie jej roszczenia o zapłatę za swój dział. Możliwe, że ta sama mniszka Anna 26 stycznia 1326 r. przed delegatami kapituły budzińskiej doszła do porozumienia z palatynem Rénoldem Rozgonyim w sprawach finansowych. Papież Jan XXII polecił 10 kwietnia 1332 r. prepozytowi Székesfehérváru, aby rozpatrzył skargę sióstr z Wyspy przeciwko księżom z kaplicy królewskiej dotyczącą dwóch trzecich datków na cele dobroczynne. Arcybiskup ostrzyhomski Władysław 7 sierpnia 1334 r. w Csanád wobec biskupa z Pécsu zabronił opatowi Mikołajowi z Pannonhalmy niepokojenia dominikanek z Wyspy. W 1342 r. miało miejsce zwolnienie z opłat wnoszonych do kamery królewskiej, które w roku następnym potwierdził król Ludwik Wielki⁵. W 1380 r. królowa matka Elżbieta Łokietkówna przekazała mniszkom 100 forintów⁶. W czasach andegawieńskich klasztor zachował swe dobra i nadal rozwijał się ekonomicznie oraz pozostawał ważnym miejscem kultury i duchowości⁷. Zakonnice oprócz kolejnych majątków i uposażeń otrzymywały wiele nowych przywilejów⁸. W 1391 r. palatyn Lackfi i zarządca Stefan Zámbo wzięli pod opiekę dobra konwenckie w województwach Somogy, Baranya, Bodrog i Pest oraz postawili własne rodziny na czele administracji majątkowej jako urzędników i dozorców (*officialies, tutores*)⁹. Mniszki poskarżyły się królowi Zygmunтови Luksemburczykowi i ten nakazał im wyrównanie szkód z tytułu przejęcia administrowania latyfundiami. W 1393 r. władca nadał siostram przywilej wyłącznych sądów królewskich, a w 1404 r. zezwolił, aby

⁴ Julianna Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos apácaolostor képviselőinek fő vonásai 1458–1526 között”. Turul 93 (3): 99.

⁵ Boglárka Weisz. 2016. *Pénz, posztó, piac. (Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 187.

⁶ Miklós Pfeiffer. 1917. *A domonkosrend magyar zardainak vazlatos tortenete*. Kassa: Szent Erzsébetny, 86; Jakab Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetek-re: vagis nevezetese városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve*. T. 1. Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottság, 503.

⁷ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos, 98.

⁸ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos, 98–99.

⁹ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos, 100.

mogły się bez przedawnienia procesować o swój majątek¹⁰. Może dzięki wpływom finansowym uzyskanym z procesów w 1381 r. rozpoczęła się nowa faza budowy, której liderem był Demetriusz Szántói, syn mistrza budowlanego, oraz Paweł Kis. Kościół klasztorny wzbogacił się o nową wieżę, wydłużono prezbiterium, a u zachodniej fasady wzniesiono obszerną emporę mniszek nad tzw. *paradiso*, czyli kapitularem. W XIV i XV w. królowie wspierali siostry, które podjęły kolejne inwestycje, kilkakrotnie przebudowując i rozbudowując klasztor. Dokument z 1381 r. wspomina o mistrzu Demetriuszu Szántói i jego synu, mistrzu budowlanym Pawle Kisie, który w tym roku otrzymał 200 złotych forintów za prace naprawcze. Można zatem wnioskować, że krótko przedtem rozpoczęto prace budowlane, ciągnące się co najmniej przez dwie dekady¹¹. W 1409 r. poświędzona jest rozbudowa klasztoru i kościoła w dokumencie dominikanina bł. Jana Dominici, legata papieża Grzegorza XII, wspominającym o pracach budowlanych oraz o odpustach dla wszystkich, którzy nawiedzą grób św. Małgorzaty i przyczynią się do wsparcia inwestycji¹². W latach 1381–1409 przeprowadzono gotycką rozbudowę, która pozostawiła stare przęsła prezbiterium, a które wydłużono ku wschodowi o wieloboczną absydę przykrytą sklepieniem ośmiodzielnym. Środkowe przęsło (dawne wschodnie) wzmocniono parą nowych przypór, które przysłoniły po jednym północnym i południowym oknie. Dodatkowe szkarpy umieszczone zostały też przy północnej ścianie nawy oraz w jej wnętrzu po obu stronach. Ich celem było utrzymanie nowego chóru mniszek, który otrzymał formę zachodniej empory. Do przebudowy na całkowicie kamienny i sklepiony krużganek doszło najpewniej w XV w. Wtedy też w południowej części wirydarza wokół studni wzniesiono ośmioboczny budynek lawaterza, z którego woda odprowadzana była kamiennym kanałem do rzeki. Po przeciwnej stronie wirydarza znajdował się wysunięty z krużganka czworoboczny ryzalit, być może pełniący funkcję małej biblioteki (*armarium*). Jej mur był integralną częścią północnego korytarza krużganka. Wschodnie skrzydło klauzury tradycyjnie sąsiadowało z prezbiterium i zakrystią. Do tej ostatniej można było wejść wyłącznie z kościoła. Od północy zakrystia posiadała wąski korytarz lub pomieszczenie być może przeznaczone na księgi liturgiczne. Na południu natomiast sąsiadowała z kapitularem, najważniejszym pomieszczeniem klauzury, w którym zgromadzone na przyściennych ławach zakonnice brały udział w obradach. Kapitułarz otwierał się na krużganek szerokim przejściem. Kolejne, dużo węższe pomieszczenie prawdopodobnie

¹⁰ Sigismundus Ferrarius. 1637. *De Rebus Vngaricæ Provinciæ Sac. Ordinis Prædicatorum*. Vindobonæ; Typis Matthæi Formicæ, 504.

¹¹ Rózsa Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”. Budapest Regisegei 22: 245.

¹² Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 245.

zajmowała przedzielona kratą na pół rozmównica, w której siostry mogły przyjmować gości. Za rozmównicą funkcjonowały schody wiodące na piętro do dormitorium oraz korytarz przelotowy w stronę nadbrzeża Dunaju. Ostatnim, kwadratowym w planie pomieszczeniem skrzydła wschodniego była kuchnia z XIII–XIV w., wyposażona w narożne palenisko o ćwierćkolistej formie. Główną salą skrzydła południowego, usytuowaną naprzeciwko kościoła, był refektarz. Była to typowa lokalizacja dla miejsca spożywania posiłków przez mniszki, choć dominikański refektarz nie naśladował cysterskiego układu z dłuższymi bokami ułożonymi prostopadle do osi skrzydła. Pierwotnie woda do mycia rąk przed posiłkami przynoszona była do niego w wiadrach, ale pod koniec XV w. zakonnice myły już ręce w rzeźbionym zbiorniku z czerwonego marmuru umieszczonym na wschodniej ścianie refektarza, na lewo od wejścia. Był on połączony z kanałem, który prowadził w kierunku południowej ściany refektarza i przechodził pod nią w stronę koryta rzeki. Ponadto refektarz był ogrzewany powietrzem wtaczanym przez otwory i kanały w podłodze z komory grzewczej (pieca *hypocaustum*) umieszczonej za wschodnią ścianą i dostępnej za pomocą schodów. Gdy piec był nieczynny, otwory podłogowe zakrywano specjalnymi ceramicznymi płytkami. W sezonie grzewczym otwierano otwory i następował przez nie nawiew gorącego powietrza do refektarza. Wschodnią część pomieszczenia z piecem *hypocaustum* zajmować mogło małe *calefactorium*, lecz od XV w. był to już tylko korytarz przejściowy do nowo powstałego budynku wysuniętego dłuższymi bokami ku południowi, mieszczącemu nową kuchnię. Skrzydła zachodnie zajmowane były przez *celleraria* – klasztorne spiżarnie i składy. W klasztorze dominikanek skrzydło to dzieliło się w przyziemiu na trzy ułożone w jednym trakcie pomieszczenia (łącznie z narożnym, wspólnym ze skrzydłem południowym), z których – co charakterystyczne – dwa dolne nie miały bezpośredniego połączenia z krużgankiem. Rozwiązania takie najczęściej stosowano przy pomieszczeniach przeznaczonych dla nowicjuszek. Trzecie, północne pomieszczenie połączone było z kościołem i emporą zakonnic, a także za pomocą portalu zachodniego z dziedzińcem spoza klauzury. Najpewniej więc pełniło ono funkcję furty. Dziedziniec zachodni ograniczony był od południa podłużnym, prostokątnym w planie budynkiem. Jego wschodni skraj zajmował wąski korytarz przelotowy, wiodący do zabudowań po południowej stronie kompleksu oraz z bocznym portalem, połączonym z pomieszczeniem nowicjuszek. Większość budynku dzielona była na dwie nawy rzędem pięciu masywnych, czworobocznych filarów. Jego posadzka znajdowała się na poziomie krużganka. Wydaje się więc, że nie były to klasztorne *cellelaria*, a usytuowanie ich poza rejonem klauzury wskazywałoby na funkcjonującą w środku infirmerię. Zaraz obok, po północnej stronie, znajdowała się wolno stojąca kaplica z drugiej połowy XIII w. Była ona jednonawowa z niewielką, wielobocz-

ną absydą i pod koniec XIV w. została podparta w korpusie przyporami i przesklepiona (wówczas usunięto północne wejście). Kaplica przeznaczona mogła być dla mieszanek infirmerii, ale także dla pielgrzymów i gości klasztoru. Dla tych ostatnich przeznaczony był budynek zamykający zachodni dziedziniec od północy. W narożniku natomiast dziedziniec prawdopodobnie wzmocniony był późnośredniowieczną wieżą¹³.

Prawa klasztoru w XV w. potwierdzali kolejni władcy: Albrecht Habsburg, Maciej Korwin i Władysław II Jagiellończyk. W 1404 r. Zygmunt Luksemburski zdecydował, że dominikanki mogły ubiegać się o zwrot utraconych i roztrwonionych przez niegospodarnych prokuratorów klasztornych majątków, choć spóźniły się z prośbą o interwencję¹⁴. W tym czasie dominikanie coraz rzadziej kontrolowali rozsiane po całym kraju dobra mniszek. Zatem król Maciej Korwin w 1430 r. uwolnił ich od opieki nad latyfundiami sióstr, co potwierdził jeszcze raz w 1471 r. Do tego czasu klasztor reprezentowali dominikanie lub ich świeccy plenipotenci. Dotąd prowincjał mianował zawsze administrację i urzędników odpowiedzialnych za latyfundię mniszek¹⁵. W 1438 r. zakonnice w osobie Tomasza Gallyasa, swego reprezentanta, protestowały przed królem Albrechtem i królową Elżbietą przeciwko zajęciu ich dobra Ilbő-sziget w województwie Peszt. Wkrótce król wydał dokument, na mocy którego poddani klasztorni podporządkowani zostali jego reprezentantom. Jednak nikt nie miał prawa dalej sądzić poddanych zakonnic, chyba że za morderstwo, kradzież i inne przestępstwa publiczne (*crimina publica*). Te przypadki należało zgłaszać urzędnikom sióstr. W 1441 r. król Władysław I Warneńczyk zezwolił na swobodny wybór opiekunów po tym, jak dominikanki poskarżyły mu się, że książę Rafał z Szeksző i Paweł bez ich zgody poprosili władcę o część ich majątku oraz niektórych poddanych wzięli pod swą opiekę (*aliis cautelis exquisitis nomine protectio occupassent*), zatrzymując należne mniszkom dochody¹⁶. Trudności klasztoru nie skończyły się, bo w 1449 r. darowiznę jednego ze swoich majątków w województwie Komárom w jego imieniu przed parą monarszą oprotestował prokurator Jan Szalóki. W 1453 r. mniszki uznały sędziego regionalnego Władysława Palóciego za stronniczego i chciały go oddać pod sąd królewski. Król Władysław V Pogrobowiec zarządził w 1453 r., aby urzędnicy latyfundiów swym majątkiem odpowiadali za nadużycia¹⁷. Jan Hunyadi 15 września 1452 r. odniósł się

¹³ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 245.

¹⁴ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 99.

¹⁵ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 97.

¹⁶ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 100.

¹⁷ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 100.

do kapituły budzińskiej ze skargą paulinów z Budy na dominikanki w sprawie jakiegoś spornego budynku. Kard. Dénes z Ostrzyhomia także poinformowany został o sporze, ale ponieważ nie miał on charakteru kościelnego, został skierowany do sądu świeckiego (*et quia eadem causa non Spirite, sed seculare feret forum*). W tej sytuacji Hunyadi sprawę procedował, ale mniszki złożyły apelację, co spokładało się z jego reakcją w postaci ostrzeżenia, aby z niej zrezygnowały i stawily się na rozprawie w sądzie. Inna sprawa miała miejsce 10 lat później. 14 lipca 1462 r. wikariusz z Albertesztergom poinformował proboszczów, że przeorysza Anna Batthyány i klasztor na Wyspie z upoważnienia papieskiego pozwali Jana Bochkaya z Bewsew i jego wychowanka, Franciszka Tótha, za incydent z 1460 r., który miał miejsce na granicy dóbr zakonnych, gdzie doszło do pobicia, poranienia i rabunków na poddanych mniszek z majątków w Beelcz, Igal i Raxy. Nie przyjęto rekompensaty za krzywdy w kwocie 40 tys. złotych i po przekazaniu pozwu zbiorczego (*libellus*) odroczone sprawę na ponad rok, po czym wydano nowe wezwanie, lecz oskarżeni się nie stawili. Gdy w związku z tym miano sięgnąć po ekskomunikę, stawiał się mistrz Jan z Beczencza, kanonik ostrzyhomsko-stołecznośląski, i przedstawił list prawny, ale jego „łacina i forma” nie były odpowiednie, więc nie zostały wzięte pod uwagę. Jak orzekł sędzia Tomasz Ibafalvi, oskarżonych za upór obłożono ekskomuniką i zarządzono egzekucję.

W XV w., ale i wcześniej oraz później, do konwentu mogły wstępować wyłącznie szlachcianki. Dominikanki na Wyspie były klasztorem o obserwanckim stylu życia, czyli przede wszystkim żyły w ścisłej klauzurze, mimo że ich kościół był sanktuarium. Dlatego też siostry mogły odwiedzać grób św. Małgorzaty w kościele, co skrupulatnie zapisano, tylko 10 razy w roku i to wyłącznie za zamkniętymi drzwiami. Rozprężenie przyszło w XVI w. Elżbieta Szilágyi, wdowa po Janie Hunyadi, pragnęła według własnego uznania odwiedzać klasztor na Wyspie i wysłannik papieski zezwolił jej wchodzić za klauzurę z eskortą, „kiedy tylko chce i bez zgody przeoryszy”¹⁸. Kard. Marek miał jednak zastrzeżenia wobec gości świeckich zatrzymujących się za klauzurą, tam jedzących i śpiących. Prowincjał także zezwalał, aby damy niższej rangi mogły jadać obiady w klasztorze. Do 1499 r. przepisy te zostały jeszcze bardziej złagodzone. Przeorysza Zofia została upoważniona do podjęcia decyzji, po zasięgnięciu opinii starszych sióstr, aby mogła wpuszczać za klauzurę osoby pragnące nawiedzić obraz Matki Boskiej, a także, aby pobożne kobiety mogły przebywać na dewocji w części klauzurowej. Również symbioza zakonnic z dominikanami uległa zmianie w związku z refor-

¹⁸ Sándor Lázs. 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi, 30.

mą zakonu jako całości. Ponadto z ramienia zakonu administracja tak rozległymi dobrami okazała się mało skuteczna. Mniszki zaczęły się skarżyć na ingerowanie zakonników w ich sprawy ekonomiczne. W 1458 r. Elżbieta Szilágyi – w imieniu konwentu i przeoryszy Anny Batthyány (w źródłach znana jako Anko), która aż 20 lat stała na czele klasztoru – złożyła do Stolicy Apostolskiej skargę na dominikanów, którzy zbyt często zmieniali zarządców ich majątków, a także dokonywali inspekcji i wizytacji częściej, niż to było, zdaniem mniszek, konieczne¹⁹. Poproszono też o zmianę egzempcji klasztoru. Pius II przyjął sprzeciw i 18 marca 1459 r. wyłączył konwent spod jurysdykcji zakonu (uwolnił dominikanki z Wyspy spod władzy „wszystkich sędziów”) i poddał go bezpośrednio pod jurysdykcję Stolicy Apostolskiej. Dodatkowo mistrzowi zakonu Marcialowi Auribellemu polecił mianowanie do posługi duchowej na rok, dwa lub trzy lata jednego zakonnika, który mógł wybrać dwóch pomocników do wykonywania swej posługi. Nie miał on prawa wtrącać się w sprawy gospodarcze klasztoru, ale musiał reprezentować jego zarząd w sporach sądowych i decydować o przyjęciu do pracy urzędników, prokuratorów i innego personelu, a także organizować zarządzanie majątkiem. Decyzja papieska miała być wykonana zgodnie z wolą królowej-matki Elżbiety Szilágyi, prawnej opiekunki klasztoru²⁰. Z powodu obowiązującej mniszki ścisłej klauzury, kontemplacyjnego stylu życia oraz przepisów prawa kanonicznego i świeckiego (zakaz czynności prawnych podejmowanych przez kobiety z pominięciem męskich opiekunów prawnych), musiały one zorganizować podmioty reprezentujące dominikanki, w tym powołać administrację gospodarczą. Ponieważ dominikanie nikogo nie przysłali, Pius II 21 lutego 1459 r. polecił kard. Dénesowi Szécsi, arcybiskupowi ostrzyhomskiemu, oraz bp. Wincentemu Bátyai (Szilassy) z Vác i bp. Albertowi Vetési z Veszprém rozwiązanie tej kwestii²¹. Gdyby prowincjał nie wyznaczył dominikankom opiekunów duchowych, zaciągnąłby ekskomunikę, jak 18 marca 1459 r. w Sienie zdecydował papież. 21 lutego 1460 r. Pius II nakazał, aby zakonnikami na Wyspie zarządzał wikariusz, a biskup Veszprém odzyskał dla nich ich utracony majątek. Ten sam papież 30 kwietnia tego roku mianował sędziów, którzy mieli zająć się restytucją majątków.

Trzeba podkreślić, że kłopoty w klasztorze zostały wykorzystane przez Macieja Korwina, który pośród rodów mniszek szukał poparcia dla swej koronacji i dlatego wsparł zakonnice w ich sporach z prowincją. Konflikt wewnątrzzakonny został wprzężony w grę polityczną króla zarówno na arenie krajowej, jak i mię-

¹⁹ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 97.

²⁰ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 98.

²¹ Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 107.

dzynarodowej. Ostatecznie, jak poświadczyła 19 marca 1459 r. przeorysza Anna, do klasztoru delegowano jako administratorów dóbr Jerzego Polikárpa i Benedykta z Óbudy (*laicus diocesis Vesprimiensis*), którym rocznie siostry wypłacać miały jednego forinta. Tym sposobem klasztor na Wyspie uwolnił się spod władzy swego zakonu, a Anna została jego dożywotnią przeoryszą. W 1461 r. dominikanki zawarły umowę z palatynem Władysławem Garaiem, mającą na celu ochronę ich majątków. Zgodnie z umową zostały przekazane *ad protegendum dedissent* cztery posiadłości w województwie Baranya, ale Garai dokonał nadużyć i klasztor stracił 3 tys. forintów. Maciej Korwin polecił staroście budzińskiemu przeprowadzić śledztwo, a Garai został wezwany przed oblicze królewskie. Władca w marcu 1471 r. poinstruował księcia Jana Zrednai, arcybiskupa ostrzyhomskiego, aby uszanował zwolnienie sióstr z dziesięciny oraz w posiadłościach Szakállas i Tőnye w województwie Komárom, oraz nie pobierał od nich podatków. Dominikanki z Wyspy 16 kwietnia 1494 r. oświadczyły, że one oraz ich poddani twierdzą, iż na mocy przywileju papieskiego są niezależne od jakiegokolwiek władzy sądowniczej i podlegają jedynie papieżowi. Mimo to arcybiskup ostrzyhomski z powodu sporu między chłopami poddanymi dominikanek a augustianami na prośbę tych ostatnich nałożył na chłopów ekskomunikę większą (*eosdem et oratrices in prefata possessione exemptionis iurisdictionis eiusdem monasterii multipliciter vexando*). Siostry poprosiły więc papieża o unieważnienie wyroku i o powierzenie komuś arbitrażu sporu, na co otrzymały stosowne brewe. Papież Aleksander VI 15 maja 1494 r. wystawił dekret biskupowi Vác i Termopil (biskup pomocniczy Wielkiego Waradyna) oraz wikariuszowi Veszprém w sprawie skargi dominikanek na złych ludzi naruszających prawa, majątek ruchomy i nieruchomy oraz ich dziedzictwo. Na jego mocy można było ich pozywać w kościołach, aby oddawali w wyznaczonym terminie zabrane dobra pod sankcją ekskomuniki. W 1479 r. żupan Zala Paweł Kinizsi, powiernik króla, wydał jako obrońca latyfundiów mniszek specjalny statut, mający na celu ochronę dóbr konwenckich. W gronie osób, z którymi klasztor się procesował o dobra, był m.in. Zygmunt Ernuszt, biskup Pécsu, z którym prawowano się aż 30 lat o latyfundia w Somogy i Baranya. Król Maciej 2 sierpnia 1478 r. poinformował biskupa, że Paweł Kinizsi, komes z Nitry, w imieniu mniszek z klasztoru św. Małgorzaty z Wyspy Zajęczej oświadczył, iż zawiesiły one wypłatę dziesięciny ze swoich majątków „Chele, Zal... i Ormankewz” do czasu załagodzenia sporu między nimi a biskupem-adresatem i kapitułą. Zygmunt postawił zakonnice przed sądem i nałożył na ich poddanych interdykt, z wielką dla nich szkodą. W tej sytuacji monarcha polecił rozwiązać ten podwójny spór, po czym mniszki miały uregulować zapłatę dziesięciny (*prout iura dictabunt*). Na prośbę

przeoryszy z Wyspy i jej siostr papież Aleksander VI 4 marca 1495 r. ustanowił nowych sędziów w ich sporze z potężnym biskupem Zygmuntem, ponieważ:

Sigismundus episcopus est maior regni thesaurarius et prenominatus dominus Jauriensis episcopus est regni cancellarius, qui ambo episcopi thesaurarius et cancellarius ... opera et sermones apud ... Ungarie regem unus aptat alteri et alter alteri pro vicibus...

Okolo 1500 r. dominikanki otrzymały z Rzymu dokument upominający biskupa, który odmówił wydania mandatu apostolskiego: *Amonitio contra episcopum, qui recusaret exe qui mandatum apostolicum*. Pismo zaadresowano do Tomasza Amadei (*doctor decretorum*) i do wikariusza archidiecezji ostrzyhomskiej jako odpowiedź na skargę sióstr, że bp Andrzej z Termopil uparcie nie realizował zarządzenia wykonawczego, wydanego na ich korzyść przez papieskiego audytora Mercuriusa, które skierowane zostało przeciwko bpowi Zygmuntowi z Pécsu i kapitule. Ostrzeżono w nim, że wymienione osoby zostaną dziesiątego dnia pozbawione praw kościelnych i ekskomunikowane. W związku z tym procesem przeorysza Zofia w 1505 r. otrzymała pozwolenie od mistrza zakonu Wincentego Bandello na pozostanie na stanowisku tak długo, jak trwa proces z biskupem. W 1505 r. uznano dawne przywileje (czyli zwolnienie z podatków), które przysługiwały dobrom dominikanek²².

Od 1458 do 1526 r., jak podają akta Archiwum Kamery Węgierskiej²³, posiadłości klasztorne były imponujące i rozsiane w 16 województwach²⁴. W województwie Arad były to dobra w Ötvenablakos, w województwie Baranya – dobra Berekalja, Besence, Cún, Csehtelek(e), Csele, Csontos, Doboka, Egres, Felcsele, Gyűrűs, Haraszti, Hídvég, Illye, Jenő, Nagyfalva, Páprád, Poborfalva, Sámod, Sziget, Szil i Vajszló, w województwie Békés – dobra w Csabacsüd, Királlyság i Szentetornya, w województwie Bodrog – dobra Hetes i Papi, w województwie Csanád – dobra w Donáttornya i Királlyság, w województwie Csongrád – dobra Donáttornya, Csabacsüd, Királlyság, Szentandrás i Szentmiklós, w województwie Esztergom – dobra w Csév, Csepel, Csolnok, Petény i Somodor, w województwie Fejér – dobra w Bajóca, Szentiván, Bélc, Tőnye, Szászfalu, Csaba, Szentgyörgy, Szántószentpéter, Apácató i Kuldó, w województwie Győr – dobra w Patas, w wo-

²² Feuerné Tóth. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”, 105.

²³ Węgierskie Archiwum Narodowe w Budapeszcie, Węgierskie Archiwa Kamery, Archiwa Dyplomatyczne (dalej: WAN). Sygn. E 150. Acta ecclesiastica; sygn. E 151. Acta ecclesiastica ordinum et monialium.

²⁴ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos, 110–111.

jewództwie Komárom – dobra w Szakállas, Tőnye, Apáczsakállas, Kiskovácsi, Nagykovácsi i Egyházasszakállas, w województwie Pest – dobra w Kuldó, Ökörteleke, Szentmihály, Cinkota, Budafelhévíz, Taksony, Zaych, Agárostó, Jenő, Tanya, Ilbő-sziget, Haraszi-sziget, Pomáz, Tordas, Szentlászló, Nyulak szigete, Szentlőrinc, Varsány, Oszlár, Rákos, Sul, Nomnos, Nogws, Újbécs, Szentkirály, Tárnok, Vány, Sikond, Üllő, Hartyán, Tordas, Budafelhévíz i Csaba, w województwie Pilis – majątki w Pomáz, Semse i Torbágy, w województwie Pozsony – dobra w Tőnye, Alistál, Taksony, Zulgager, Zoych, Kaad i Petény, w województwie Somogy – dobra w Igal, Raksi, Oszlár, Pusztakér, Bélc, Telki, Somodor, Bónya, Bothod i Posny, w województwie Tolna – dobra w Uzd, Végfau, Ágyi, Kasok, Bélc, Kiskáva, Merse, Igal, Pasty, Bornhod i Szil oraz w województwie Veszprém – dobra Varsány²⁵. W 1458 r., w drodze jałmużny, zapisu lub wymiany majątku, dominikanki otrzymały posiadłości w Uzd, Végfalu, Bélc i Ágyi w województwie Tolna. W 1474 r. majątek Bélc w Somogy został przejęty w drodze wymiany. W 1490 r. od Andrzeja Dobozi Dánfi siostry otrzymały dwór w Hódmezővásárhely i dwie posiadłości w Királyságot (województwo Békés) i Donáttornya (województwo Csanád). W 1506 r. Helena Cobor, wdowa po Janie Bocskayu, przekazała sioström kilka domów i winnic w Budzie. Jedna z jej córek, Jadwiga, została żoną Mikołaja Batthyányego, a druga – Helena (Elena Bochkay) – w latach 1508–1523 była przeoryszą klasztoru na Wyspie²⁶.

Przeorysza Anna Batthyány zwróciła się w 1459 r. do papieża Piusa II o pozwolenie, aby konwent mógł wybierać spowiedników nie spośród dominikanów, ale franciszkanów²⁷. Konflikt na linii dominikanki – dominikanie narastał. Nałożyła się na to przenikająca i na Węgry, a powstała we Włoszech reforma zakonu, zwłaszcza kładąca nacisk na osobiste ubóstwo zakonników. W 1460 r. papież ponownie oddał mniszki z Wyspy pod jurysdykcję zakonu i polecił wizytatorom, aby twardą ręką wyegzekwowali ten dekret. Grupa baronów wycofała się wtedy z protektoratu w sprawach majątkowych. Król także był zmęczony ingerencją w zarządzanie latyfundiami i wołał się skupić nad wspieraniem starań o kanonizację Małgorzaty Arpadówny, która to idea upadła po śmierci Piusa II (14 sierpnia 1464 r.). Sam proces trwał w latach 1462–1467²⁸. Od lat 60. Maciej Korwin coraz mniej interesował się sprawami konwentu.

²⁵ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 110–111.

²⁶ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 104.

²⁷ Vilmos Fraknói, József Lukcsics. Wyd. 1902. *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*. T. 3. Budapest: Collegio Historicorum Hungarum Romano, 155–157; WAN. Sygn. 15225. Diplomatai Levéltá.

²⁸ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 105.

Stosunki między siostrami a prowincją uległy pogorszeniu do tego stopnia, że w 1468 r. kapituła generalna upoważniła prowincjała węgierskiego do wykluczenia siostr z zakonu, jeśli nie powrócą one do regularnego sposobu życia zgodnego z wizją reformatorów. Zagrożono też wydaleniem zakonnic z klasztoru²⁹. Konwent mimo to odmówił rezygnacji ze swojego stylu życia i dotychczasowych przywilejów. Także przeorysza klasztoru, Anna Batthyány, która odegrała ważną rolę w tym konflikcie, sprzeciwiała się częstym wizytom braci i ich nadmiernemu nadzorowi. Życie przeoryszy było wzorowe i z tego powodu była lubiana przez wielu, zarówno w klasztorze Najświętszej Maryi Panny, jak i wśród przybywających do niego gości. Za wsparciem kard. Dénesa Szécsi, w latach 1440–1465 arcybiskupa Ostrzyhomia, oraz czterech kolejnych papieży, w 1458 r. Anna została wybrana przeoryszą klasztoru. W 1470 r. poprosiła króla Macieja o protekcję w sprawach majątkowych. W 1479 r. konwent znalazł się realnie pod jurysdykcją dominikanów i w 1487 r. mistrz zakonu Joachim di Giacomo Torriani z Wenecji zabronił braciom zajmować się sprawami majątkowymi klasztoru z Wyspy³⁰. Prawa zakonu do sprawowania władzy nad mniszkami zatwierdził w 1498 r. swym rozporządzeniem papież Innocenty VIII³¹. Dominikanie zastosowali realnie swą władzę w 1489 r., kiedy to przeorysza Anna Batthyány została przez wizytatorów złożona z urzędu i karnie przeniesiona do klasztoru dominikanek w Pécsu, który nie zaakceptował reformy i nie przyjął życia obserwanckiego. Anna pozostała w klasztorze Ducha Świętego w Pécsu aż do swojej śmierci³². Ponieważ ona sama była zwolenniczką starego porządku, postawiła opór zreformowanym już dominikanom budzińskim. Przykładowo: nie godziła się na używanie języka ojczystego w czytaniach w refektarzu. Jej sprzeciw wobec reform w liturgii nie wyklucza, że nie pilnowała karności w konwencie i nie dbała o życie liturgiczne. Mogła być jedną z tych siostr, o których Lea Ráskai wspominała w swym *Kodeksie dominikańskim*, ukończonym w 1517 r., jako o starych zakonnicach, które sprzeciwiały się zastosowaniu nowych rozwiązań. Inne malkontentki planowano przenieść do konwentów w Székesfehérvárze, Lábattan i Veszprém. Projekt ten nie został jednak zrealizowany. Prawdopodobnie w 1474 r. opiekunem duchowym siostr był lektor Paweł z Vácu, a od 1475 r. trzech dominikanie: Błażej z Győr, Henryk z Budy i Jakub Baczanhart z Bazylei. W 1481 r. prowincjał Piotr wyznaczył na opiekuna mniszek Michała z Budy,

²⁹ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 106.

³⁰ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 98.

³¹ Lajos Implom. 2017. *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Vasvár: Magyar Domonkos Rendtörténet, 653.

³² Lázs. 2016. *Apácaműveltség Magyarországon*, 44.

a później obok klasztoru zamieszkał wikariusz dominikański Marek z Debreczyna. Pokój między dominikankami a prowincją przywrócono w 1494 r., kiedy siostram dano konfesorów Piotra Deha, Jana i Emeryka, a następnie w 1499 r. mistrza Emeryka Futaki, brata konwersa oraz zakonników: Augustyna z Ostrzyhomia i Benedykta z Székesfehérváru. Nie można było ich stąd przenieść nigdzie bez zgody przeoryszy.

W latach 1458–1526 przeoryszami w klasztorze były: Anna Batthyány (1458–1478), Krystyna (1479–1481), Potencjana Cékei (1481), Barbara (1483–1487), Zofia (1492–1503), Helena Bocskai (1508–1523) i Ancilla (1524–1525)³³. W okresie panowania króla Macieja I Korwina (1458–1490) i później dominikanki ekspansywnie rozwijały kulturę muzyczną, artystyczną, duchową i ekonomiczną. Jednak konwent zrezygnował z dawnej obserwacji, a liczne mniszki pochodzące z najznakomitszych rodów wiodły w nim życie wygodne i bardziej świeckie niż zakonne. Pod koniec XV i na początku XVI w. podjęto nowe inwestycje przy przebudowie klasztoru. W kościele usunięta została poprzeczna przegroda pośrodku korpusu nawowego oraz empora z przełomu XIV i XV w. Następnie w zachodnią część nawy wstawiono sześć ośmiobocznych kolumn, usytuowanych na fundamencie starego ołtarza Świętego Krzyża i obok niego, dzięki czemu podwyższono poziom posadzki. Przy budowie sklepienia nowej empory zrezygnowano z wykorzystania pierwszej wschodniej pary przypór wewnętrznych, zaś w zachodnią część parteru dawnej empory wstawiono poprzeczną ścianę ze wpasowanymi w nią trzema filarami przyściennymi. Przesklepiona została wówczas także wschodnia część nawy, w którą wstawiono parę filarów przyściennych i narożne podwieszane wsporniki. Prezbiterium na początku XVI w. przykryte zostało późnogotyckim sklepieniem sieciowym. Odtąd kościół miał długość 51 m i szerokość 12 m. Inwestycje objęły m.in. siedzibę mieszkalną królów, emporę kościoła, dom nowicjuszek i budynki szpitalne na zachód od klauzury. W tym czasie (przełom XV i XVI w.) wzmocniono także warowne mury otaczające założenie klasztorne. Prace budowlane mogły trwać aż do 1521 r.³⁴ Opis tego kompleksu znajdziemy w zredagowanej w XVI w. przez zakonnicę Leę Ráskai *Legendzie o św. Małgorzacie* (*Margit Legendaja*)³⁵. Założenie klasztorne wraz z ko-

³³ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 105.

³⁴ Kornélia Kolářová Takácsová. 2012. *Klášter dominikánek na Zaječím ostrově na Dunaji. Příklad architektury ženského dominikánského kláštera*. Praha (archiwum Katolickiego Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Karola), 30.

³⁵ Narodowa Biblioteka Széchényiego w Budapeszcie (OrSzK). Sygn. Magyar Nyelvelmlék 3. Szent Margitnak negyedik Béla Király Leányának élete, a mely igen tsudálatos, passim.

ściołem obejmowało obszar o wymiarach ok. $110 \times 120 \text{ m}^2$ ³⁶. Wydaje się też, że furta klasztorna wtedy znajdowała się od wschodu³⁷.

W 1512 r., wobec rozwijającego się kultu św. Małgorzaty, mniszki zdecydowały się na udostępnienie do czci publicznej relikwii głowy, którą umieszczono w srebrnej pozłacanej hermie. Sam kult rozwijał się na tyle, że 5 września 1523 r. kard. Tomasz (Kajetan) de Vio – dominikanin, biskup Gaety, a wcześniej mistrz generalny Zakonu Kaznodziejskiego – nazwał ją formalnie błogosławioną³⁸.

W klasztorze w XVI w. działało skryptorium. Z tego czasu pochodzą pisane świadectwa dwóch dominikańskich skryptorek: Lei Ráskai i Marty Sövényházi, oraz trzeciej, znanej nam jednak tylko z imienia: *soror Katerina*. Przygotowały one całą serię węgierskojęzycznych kodeksów dla mniszek i uczennic, które nie znały łaciny, a chciały prowadzić życie duchowe. Wybitnie wykształcona i pochodząca ze starej arystokracji Lea Ráskai zajmowała się kopiowaniem ksiąg i prowadzeniem biblioteki w latach 1510–1527³⁹. Była też sekretarką przeoryszy Heleny Bocskay (*Elena priorissa*), której listy pisane przez Leę są znane historykom. Lea Ráskai pisząc, stosowała bastardę. Pracę tę wykonywała pięknie i czytelnie. Nie zwracała jednak większej uwagi na technikę (chodzi o lusterko służące do patrzenia przy pisaniu od prawej strony) i często potem tekst nadpisywała. Z tego też powodu wygładzono po niej niektóre końcówki i marginesy wyrazów. Nie próbowała upiększać tekstu. Zgodnie z praktyką średniowieczną pocieranie i pisanie incipitów przeważnie odkładała na później i dlatego często pozostawiała je niedokończone na stałe. Stosowała pisownię kancelaryjną węgierską, jednak w wersji bardziej archaicznej. Jej pisownia jest spójna i dowodzi posługiwania się przez nią dialektem z północno-wschodniego obszaru gwary, co odpowiada regionowi, z którego pochodziła. Pisząc, popełniała wiele błędów, co można wytłumaczyć napiętym harmonogramem jej zajęć.

Skryptorium i bibliotekę przejęła po niej Marta Sövényházi. Zerwała ona ze sposobem kopiowania poprzedniczki. W jej pracy nie można rozpoznać dojrzałego systemu pisowni, gdyż pismo jest niejednolite i wykonywane wedle różnych tendencji. Bardziej dbała o wygląd zewnętrzny stronic i o dekorację niż o sam tekst.

³⁶ Kolářová Takacsova. 2012. *Klášter dominikánek na Zaječím ostrově na Dunaji*, 36.

³⁷ Ildikó Kutnyánszky. 2000. A koldulórendek és építészettünk az Árpád-kori Magyarországon. W *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Red. Tibor Rostás, Anna Simon, 121. Budapest: ELTE BTK Diáki Kormány.

³⁸ Kornél Böle. 1932. *Życiorys bł. Małgorzaty (królowny-dominikanki)*. Lwów: Wydawnictwo Ojców Dominikanów, 148.

³⁹ Lei Ráskay przypisuje się skopiowanie następujących kodeksów: *Szt. Margit-legendája* (1510 r.), *Cornides-kódex* (lata 1514–1519), *Domonkos kódex* (1517 r.), *Jordánszky-kódex* (1519 r.) i *Horvát-kódex* (1522 r.). Zob. Erika Terbe. 2018. A nyelvmélekek. W *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Wyd. Jenő Kiss, Ferenc Pusztai, 52–82. Budapest: Tinta Könyvkiadó KFT.

W latach 1529–1531 Márta Sövényházi zapisała prawie dwie trzecie *Érsekújvári kódex*, a także pracowała nad kodeksem *Thewrewk*, chociaż przy tym ostatnim dziele zatrudnionych było aż siedem kopistek⁴⁰.

2. W okresie inwazji tureckiej

Mieszkanki dobrze prosperującego klasztoru wiodły na Wyspie ukryte życie kontemplacyjne do momentu inwazji tureckiej na Węgry. W 1518 r. mniszki zostały zwolnione z podatku w dzień św. Jerzego (23 kwietnia), co było wyjątkiem, gdyż wszystkie instytucje kościelne były zobowiązane do wnoszenia opłaty jednego forinta⁴¹. W 1524 r. nuncjusz – kard. Tomasz Kajetan de Vio, dominikanin – potwierdził wszystkie przywileje konwentu. W 1525 r. Ludwik II Jagiellończyk zdecydował w związku z wojną z Turcją o podatku, niemniej mniszki mogły traktować go jako jałmużnę (*subsidium*) z majątków w okręgu Somogy⁴². Po upadku Nándorfehérváru w 1521 r. siostry były tak przerażone, że chciały wyjechać w bezpieczniejsze miejsce, o co poprosiły prowincjała. Ten je jednak powstrzymał i zagroził, że jeśli posłuchają swoich krewnych i wyjadą indywidualnie, to zostaną obłożone ekskomuniką jako uciekinierki z klauzury⁴³. Prowincjał Władysław z Pécsu na wyjazd do rodziców pozwolił tylko tym, które jeszcze nie założyły habitu⁴⁴. W rachubę wchodził potem tylko wyjazd całego konwentu, nie zaś indywidualne rozproszenie; niemniej dominikanki miały być przygotowane na ewentualność ewakuacji ich klasztoru. Na wieść o przegranej w bitwie pod Mohaczem mniszki jeszcze w 1526 r. zabrały relikwie św. Małgorzaty i opuściły Wyspę Zajęcą, udając się do Kőszeg, gdzie przebywały całą zimę⁴⁵. Po kilku miesiącach powróciły na prośbę królowej Marii Habsburżanki, żony Ludwika II Jagiellończyka, ponieważ Turcy zniszczyli Budę i Peszt, ale oszczędzili Wyspę. W 1529 r., na wieść o kolejnej wielkiej kampanii tureckiej, siostry wyjechały z klasztoru, bojąc się powtórne-

⁴⁰ Lea Haader. 2009. Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról. W „*Látjátok feleim ...*”. *Magyar nyelvelmlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Red. Edit Madas, 53–74. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.

⁴¹ Szabó Dezső. 1909. *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest: Hornyánszky, 229–232.

⁴² Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 99.

⁴³ Katalin Iráné Melis. 2004. „A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16–17. században”. Budapest Régiségei 38: 107.

⁴⁴ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 107.

⁴⁵ Lázs. 2016. *Apácaműveltség Magyarországon*, 15–17.

go zajęcia Budy. Nim wyruszyły, otrzymały na swoją prośbę od palatyna Stefana Batorego zaświadczenie o prawie do azylu. Uciekając, kierowały się w kierunku na Visegrád – Ostrzyhom – Komárom – Galgóc – Trnawę – Pozsony. Na krótko zamieszkały w Trnawie, gdzie zatrzymały się u klarysek⁴⁶. Gdy w 1540 r. Buda została oswobodzona, mniszki powróciły, ale już w roku następnym Turcy ostatecznie zajęli miasto. W związku z tym 45 dominikanek wyjechało do Wielkiego Waradyna. Zachowała się anegdota, że pośród zamętu pakowania mniszki zostawiły relikwie św. Małgorzaty w grobowcu, lecz jedna z zakonnic miała mieć wizję, w której święta upomniwała ją, mówiąc: „Siostro, czemu zostawiłyście mnie na pastwę nieprzyjaciela?” Wówczas siostry wróciły się i zabrały ze sobą relikwie Arpadówny⁴⁷. Po upadku Budy latem 1541 r. Turcy zniszczyli zabudowania Wyspy Zajęcej, w tym klasztor dominikanek, który wcześniej splądrowano⁴⁸. Miasto znalazło się pod okupacją Turków, która trwała przez kolejnych 145 lat. Już w 1542 r. wojska cesarskie próbowały odbić Budę, ale Turcy odparli atak. Widok tego zdarzenia militarnego, w tym dobrze ukazaną Wyspę z kościołem mniszek, uwiecznił na swym miedziorycie Enea Vico. Jest to najstarsze realistyczne przedstawienie Budy i Pesztu wraz z Wyspą⁴⁹.

Działania militarne prawdopodobnie toczyły się wówczas także na Wyspie, gdzie ustawiane były działa. Później Turcy nie prowadzili na Wyspie żadnych prac budowlanych i pomiędzy coraz bardziej zrujnowanymi budowlami trzymali jedynie konie. Również po odzyskaniu Budy przez chrześcijan w 1686 r. ruiny pozostawiono własnemu losowi. Kompleks klasztoru dominikanek i sąsiednich zabudowań dworskich znajduje się dziś w stanie zaawansowanej ruiny. Większość zabudowań widoczna jest jedynie na poziomie murów przyziemia, choć układ całego założenia jest czytelny. Spośród nich wyróżnia się odtworzony wieloboczny lawaterz w dawnym wirydarzu oraz mury kościoła klasztornego z wielobocznym zamknięciem i przyporami, oraz wyższymi fragmentami ścian prezbiterium na wysokości połączenia ze wschodnim skrzydłem klauzury. Wiele odnalezionych podczas prac w latach 1923, 1958, 1961 i 1962 detali architektonicznych, w tym fragmenty architektury w stylu renesansu, m.in. rzeźbione fragmenty gotyckiego grobowca św. Małgorzaty, znajduje się obecnie w Muzeum Historycznym w Budapeszcie.

⁴⁶ Lázs. 2016. *Apácaműveltség Magyarországon*, 15–17.

⁴⁷ Böle. 1932. *Žyciorys bl. Małgorzaty*, 149.

⁴⁸ Irásné Melis. 2004. „A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16–17. században”, 108.

⁴⁹ Irásné Melis. 2004. „A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16–17. században”, 108.

Zachowane ruiny sięgają dziś wysokości przeciętnie 1–1,5 m. W środkowej części prezbiterium, zarówno na północnej, jak na południowej stronie, pozostawiono część ściany do wysokości łuku sklepienia. Zachowały się także podstawy pojedynczych filarów oraz łuki sklepienia. Mury pod chórem mniszek w zachodniej części nawy mają do 2 m wysokości, podobnie jak mury wieży. Oto najważniejsze fragmenty kamienne: podstawy filarów w prezbiterium i nawie z XIII i XV w. oraz fragmenty portali z XIII w., m.in. z drzwi w prezbiterium do krużganka klasztorowego, małe ukośne okno obok wieży, kilka obramowań okiennych z klasztoru, fragmenty portali we wschodnim traktcie, fragment lawaterza w ścianie między wozownią a refektarzem. Inne zachowane fragmenty to: podstawa prezbiterium kaplicy z XIII w. oraz fragmenty wejścia zamurowanego do niej później, zaś w samym prezbiterium: rzeźby gotyckie z ołtarza, ramy od okien w pomieszczeniu na południe od kaplicy i podstawy filarów w kształcie ośmiokąta na sąsiednim podwórzu. Na północnym zachodzie od wieży leży wielkich rozmiarów fragment ściany z bogato rozczłonkowanym gzymsem. Obecnie malownicze ruiny klasztoru są udostępnione dla zwiedzających.

3. Wspólnota na emigracji

W 1564 r. 18 mniszek dominikańskich na czele z przeoryszą Małgorzatą Sárközy, wraz z całym dobytkiem, kosztownościami i księgozbiorem, wyjechało z Wielkiego Waradyna (z powodu zagrożenia tureckiego oraz nienawiści ze strony protestantów) przybyło do Trnawy, gdzie w założonym w 1239 r. pierwszym na Węgrzech klasztorze klarysek zatrzymały się na czasowy pobyt. Korzystały z gościny dwóch kolejnych ksień: Klary Marii Forgách (1661–1665) i Eleonory Judyty Apponyi (1665–1668). W kwietniu 1566 r. prymas Mikołaj Oláh zwrócił się do bawiącego właśnie w Trnawie wielkiego księcia Karola Habsburga, przekazując mu list sióstr-uchodźczyń:

I to cała sprawa Waszej Królewskiej Mości zrozumieć jaśniej: szczęśliwie dla tych dziewiczych mniszek, które w przeszłości miały klasztor w pobliżu Budy, na wyspie Królików. I w tamtych czasach nie tylko szlachta z głównych rodów, ale i pochodzące z królewskiego rodu także były pośród nich. Później, gdy Turcy je wypędzili, schroniły się stamtąd w okolice Waradynu, do klasztoru ich zakonu [dedykowanemu] św. Janowi. Ale one też nie mogły i tam zostać przez dłuższy czas, odkąd ich klasztor został zniszczony przez heretyków i Siedmiogrodzian. Zabrano im majątek i stamtąd

wypędzono. I teraz przybyły tu do Trnawy – tak jak niektóre ze mną w pewnym sensie – 20 osób⁵⁰.

Nim w 1567 r. „białe mniszki”, jak były nazywane mniszki Zakonu Kaznodziejskiego w odróżnieniu od czarno odzianych mniszek Zakonu św. Klary, przeniosły się w nowe miejsce, to w dowód wdzięczności za zajmowanie się przez klaryski jedną chorą dominikanką przekazały im jako zwrot wydatków: srebrny kielich, jeden srebrny i drugi złoty krzyż, czerwony ornat haftowany srebrem i złotem, zdobny perłami, posiadający na odwrocie wyhaftowany wizerunek *Ecce Homo*, zielony ornat z naszytymi wzorami kwiatowymi oraz mały krzyż z perłami⁵¹. Nowym miejscem pobytu stał się dawny klasztor dominikanów z kościołem pw. Jana Chrzciciela w Trnawie. Istniał on już w 1305 r., a od 1551 r. mieszkali w nim paulini. W 1567 r. przekazano go właśnie dominikankom, które zastały go jako „mały, wąski i opuszczony dom”. Przeorysza Eufrozyna Fekete-Batory objęła z siostrami klasztor, do którego wprowadzono je w uroczystej procesji⁵². Na miejscu mieszkało nadal 4 bardzo wiekowych paulinów. W 1615 r. klasztor spłonął i przez 25 lat nie miał on dachu ani sklepienia. Z tego powodu 7 mniszek, zgodnie z wolą papieża Pawła III i króla Macieja II z 1615 r., miało zostać umieszczonych u klarysek w Pozsony. Realizacją zajął się prymas Piotr Pázmány, który po trzech latach spowodował, że dominikanki opuściły Trnavę. Po wyjeździe zakonnic klasztor przejęli jezuita, a król Ferdynand I polecił im powołanie w 1567 r. kolegium⁵³. Okazało się, że z Trnawy mniszki zostały prawie wyrzucone⁵⁴. Dzięki prymasowi Piotrowi Pázmányemu 6 dominikanek na polecenie cesarza Maksymiliana II znalazło azyl w Pozsony. Przywiozły ze sobą: „Swoje dobra, w tym cenne kodeksy, relikwie i kult św. Małgorzaty oraz prawa własności do swoich ziemskich posiadłości, w tym do Wyspy Królików”⁵⁵. Mniszki osiadły we wskazanym im przez prymasa klasztorze klarysek, które same były uciekinierkami z klasztoru w Óbudzie⁵⁶. Obie

⁵⁰ Orsós. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos”, 98.

⁵¹ Katalin Schwarz. 1994. „Kosa Jenő magyar nyelvű klarissza rendtörténete 1768-ból”. *Lymbus Művelődéstörténeti Tár* 5: 113.

⁵² Böle. 1932. *Życiorys bł. Małgorzaty*, 150.

⁵³ Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története*, 105–106.

⁵⁴ Ferrarius. 1637. *De Rebus Vngaricae Provinciae*, 550.

⁵⁵ Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története*, 65.

⁵⁶ Klasztor cysterek w Pozsony został założony w 1132 r. przez króla Béłę II. Z powodu finansowego upadku klasztor, za zgodą króla Andrzeja III, przejęły w 1297 r. klaryski. Obecny kościół zbudowany został do 1375 r. Mierzy „40 kroków długości i 11 kroków szerokości”. Smukła, pięcioboczna wieża, którą można zaliczyć do najlepszych dzieł architektury gotyckiej, została dostawiona w pierwszej ćwierci XV w. W 1515 r. klasztor spłonął. W 1529 r., w obawie przed Turkami zakonnicę

wspólnoty liczyły razem 23 mniszki, które należały do elity szlacheckiej i dlatego nazywano je „mniszkami węgierskimi”⁵⁷. W 1618 r. w pożońskim kościele umieszczono trumienkę ze szczątkami św. Małgorzaty, gdzie odbierały cześć od ludu Bożego. Niestety, już w 1622 r. klasztor uległ pożarowi i podnosił się z niego powoli (na odbudowę przeznaczono 5 tys. forintów z długu Draskovicha). Po zburzeniu starego i ciasnego klasztoru, w 1637 r. rozpoczęto budowę nowego, obszernego zespołu. W międzyczasie mniszki znów musiały szukać schronienia w Trnawie. W 1640 r. arcybiskup ostrzyhomski Emeryk Losy na powrót sprowadził zakonnice do właśnie wykończonej z funduszków arcybiskupich siedziby. Warto podkreślić, że dominikanki, żyjąc u klarysek, zdecydowały, że część z nich złoży śluby w zakonie św. Klary, inne zaś pozostały wierne swemu dotychczasowemu powołaniu⁵⁸. Białe mniszki przebywały w Pozsoniu 19 lat. Tam też dwie ostatnie siostry – Elżbietę Szegedy i Barbarę Verebély – odwiedził w 1635 r. Zygmunt Ferrari, przyszły prowincjał odradzającej się prowincji węgierskiej⁵⁹. On też otrzymał od nich do uczczenia relikwie św. Małgorzaty, w tym jej głowę ze złotą, wykładaną drogimi kamieniami i perłami obręczą na skroniach, na której widniał napis: „Głowa błogosławionej dziewicy Małgorzaty, królowny węgierskiej, córki Béli IV”⁶⁰. Ostatnia dominikanka, Barbara Verebély, zmarła trzy lata później – w grudniu 1637 r. – w wieku 120 lat⁶¹. Na niej też zakończyły się dzieje 385-letniego konwentu budzińskich mniszek Zakonu Kaznodziejskiego.

*

Dynastia Andegawenów nie kontynuowała prawa patronatu nad konwentem, niemniej król Karol Robert zaangażował się w kontynuowanie procesu kanonizacyjnego Małgorzaty Arpadówny. Jan Luksemburski, a potem Albrecht I Habsburg, Władysław Warneńczyk i Władysław V Pogrobowiec w niewielkim zakresie inte-

schroniły się u swoich mniszek w Trnawie, a ich klasztor zamieniony został na szpital. W 1540 r. rada miejska założyła w klasztorze dom dla ubogich. W 1541 r. zakonnice, tym razem przybyłe ze Starej Budy, skąd uciekły właśnie przed Turkami, domagały się tego klasztoru, który otrzymały dopiero po interwencji cesarza Ferdynanda I. W 1609 r. król Maciej II zwolnił mniszki z wszelkich podatków. Zob. Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története*, 65. Por. Jiří Kostka. 1976. *Klariský kostol v Bratislave*. Bratislava: Obzor.

⁵⁷ Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története*, 65; Schwarz. 1994. „Kosa Jenő magyar nyelvé klarissza rendtörténete 1768-ból”, 113.

⁵⁸ Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története*, 65

⁵⁹ Pfeiffer. 1917. *A domonkosrend magyar zardainak vazlatos tortenete*, 86.

⁶⁰ Böle. 1932. *Życiorys bł. Małgorzaty*, 152.

⁶¹ Rupp. 1870. *Magyarország helyrajzi története*, 65; Böle. 1932. *Życiorys bł. Małgorzaty*, 152.

resowali się dominikankami z Wyspy, niemniej mniszki nadal stanowiły wzorcowy klasztor zarówno pod względem kulturowym, jak i materialnym. Za czasów Hunyadich klasztor cieszył się protekcją Elżbiety Szilagi – żony Jana Hunyadiego i matki Macieja I Korwina. Niestety, za obu Jagiellonów doszło do upadku Węgier i w konsekwencji do tułaczki zakonnic, które po zajęciu Budy przez Turków musiały opuścić swój klasztor. Trudno było im osiąść w swoich dobrach, ponieważ w Siedmiogrodzie napotykały na rozwój reformacji, a na terenie Górnych Węgier, choć należały one do katolickich Habsburgów, także nie było możliwości odrodzenia konwentu. Ostatecznie kolejnych 19 lat spędziły u klarysek w Pozsony. Żyjąc gościnnie w cudzym klasztorze, dominikanki nie przyjmowały nowicjuszek. W 1637 r. ich wspólnota wygasła samoistnie wraz ze śmiercią ostatniej dominikanki – Barbary Verebély.

Wzniesiony w połowie XIII w. i rozbudowany w kolejnym stuleciu zespół klasztorny jawił się jako znakomity przykład gotyckiej architektury węgierskiej o francuskiej proveniencji. Był uosobieniem splendoru ostatnich Arpadów i potęgi Królestwa Węgierskiego aż do jego upadku w XVI w. Przez trzy stulecia trwała w nim nieustająca modlitwa wstawiennicza za naród węgierski. Oby duchowo-materialne bogactwo klasztoru dominikanek z Wyspy Zajęcej pod Budą było i dla polskich historyków tematem badań, dociekań i poszukiwań, do czego chciał autor zachęcić w niniejszym tekście.

*

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Narodowa Biblioteka Széchényiego w Budapeszcie

Sygn. Magyar Nyelvemlék 3. Szent Margitnak negyedik Béla Király Leányának élete, a mely igen tsudálatos.

Węgierskie Archiwum Narodowe w Budapeszcie, Węgierskie Archiwa Kamery,
Archiwa Dyplomatyczne

Sygn. E 150. Acta ecclesiastica.

Sygn. E 151. Acta ecclesiastica ordinum et monialium.

Sygn. 15225. Diplomatikai Levéltá.

Źródła drukowane

- Ferrarius Sigismundus. 1637. *De Rebus Vngaricæ Provinciæ Sac. Ordinis Prædicatorum*. Vindobonae: Typis Matthæi Formicæ.
- Fraknói Vilmos, Lukcsics József. Wyd. 1902. *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*. T. 3. Budapest: Collegio Historicorum Hungarum Romano.

Opracowania

- Bőle Kornél. 1932. *Życiorys bł. Małgorzaty (królowny-dominikanki)*. Lwów: Wydawnictwo Ojców Dominikanów.
- Dezső Szabó. 1909. *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest: Hornyánszky.
- Feuerné Tóth Rózsa. 1971. „A margitszigeti domonkos kolostor”. *Budapesti Régiségek* 22: 97–245.
- Haader Lea. 2009. Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról. W „*Látjátok feleim ...*”. *Magyar nyelvelméletek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Red. Edit Madas, 53–74. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Implom Lajos. 2017. *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Vasvár: Magyar Domonkos Rendtörténet.
- Írásné Melis Katalin. 2004. „A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16–17. században”. *Budapesti Régiségek* 38: 107–120.
- Kolářová Takacsova Kornélia. 2012. *Klášter dominikánek na Zaječím ostrově na Dunaji. Příklad architektury ženského dominikánského kláštera*. Praha (w archiwum Katolického Vyděla Teologicznego Uniwersytetu Karola).
- Kostka Jiří. 1976. *Klarisky kostol v Bratislave*. Bratislava: Obzor.
- Kutnyánszky Ildikó. 2000. A koldulórendek és építészetünk az Árpád-kori Magyarországon. W *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Red. Tibor Rostás, Anna Simon, 83–127. Budapest: ELTE BTK Diáki Kormány.
- Lázs Sándor. 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi.
- Orsós Julianna. 2020. „A Nyulak szigeti domonkos apácakolostor képviselőének fő vonásai 1458–1526 között”. *Turul* 93 (3): 98–111.
- Pfeiffer Miklós. 1917. *A domonkosrend magyar zardainak vazlatos tortenete*. Kassa: Szent Erzsébetny.
- Pretzschner Maria. 2010. Margareta von Ungarn – eine Heilige der Arpadendynastie. W *Cirkev, žena a společnost ve středověku. Sv. Anežka a její doba*. Red. Marek Žágora, 131–152. Usti nad Orlici: Oftis.

- Rupp Jakab. 1870. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre: vagyis nevezeteseb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve*. T. 1. Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottság.
- Schwarz Katalin. 1994. „Kosa Jenő magyar nyelvű klarissza rendtörténete 1768-ból”. *Lymbus Művelődéstörténeti Tár* 5: 103–144.
- Stefaniak Piotr. 2006. *Dominikanki raciborskie. Studia na jubileusz 700-lecia fundacji klasztoru Świętego Ducha w Raciborzu i 800-lecia założenia mniszek Zakonu Kaznodziejskiego*. Racibórz: Wydawnictwo i Agencja Informacyjna „WAW” Grzegorz Wawoczny.
- Stefaniak Piotr. 2024. „Klasztor dominikanek na Wyspie Zajęcej w Budzie (1252–1637) jako przykład ojcowskiej fundacji monarszej (1)”. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 44 (2): 131–153.
- Terbe Erika. 2018. A nyelvmlékek. W *A magyarnyelvtörténet kezikönyve*. Wyd. Jenő Kiss, Ferenc Pusztai, 52–82. Budapest: Tinta Könyvkiadó KFT.
- Weisz Boglárka. 2016. *Penz, poszto, piac. (Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar közepkorrol)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 181–200.